

2.4.8. Külade ajaloolis-kultuurilised paigad ja objektid (lk 198-203)

Lahemaa maastikud oma põlise ja pideva asustusajalooga on täis väga erinevaid inimtegevuse jälgi. Kohalike kogukondade jaoks olulised ajaloolis-kultuurilised paigad ja objektid külates on näiteks külavainud, ajaloolised lautri- ja sadamakohad, laevaehitusplatsid, võrgukuuride ja paadimajade asukohad, pärimuspaigad, kiigepaigad, kõrtsikohad, veskid, kalmistud, pargid, alleed, hästisäilinud ajalooline teedevõrk, kalmistud, kabelid, tuletornid ja pritsikuurid, kooli- ja seltsimajad, söepõletuskohad, lubjaahjud, telliselöövid- ja tehased, 19. saj pärinevad mõisate verstakivid jne. Need on samavõrd oluline osa kultuurimaastikust ning tuleb säilitada tulevastele põlvedele.

Alljärgnevalt on ära toodud mittetäielik loetelu mõnedest ajaloolis-kultuurilistest paikadest külade kaupa.

Altja külas on ajaloolis-kultuuriliselt olulised laevaehituskohad Altja neemel, Järi rahva talu all rannas ja külast väljas Kõrve talu hoovis. Kõrve oli väga oluline koht, seal on sündinud maalikunstnik Richard Uutmaa, kellel on mitmeid Altja teemalisi maale. Neemetipus on olnud vabeaed – võrkude kuivatamise koht. Merinõmme Seltsimaja asukoht on oluline koht Altja ja Mustoja küla inimestele alates 1927. a, hoonest on alles vundament. Külas on olnud kolm kõrtsi, üks neist, Mäekõrts, on taastatud.

Eru külas asub Palmse mõisaomaniku suvemõisa koht. Selles kohas oli mitu ehitist, millest praeguseks pole midagi järel, kuid kohati on vundamentide asukohad veel olemas. Erus oli ka Linnamägi, selle juures paadisadam ja laevaehituskoht. Külas oli ka telliselööv, millest siiani kohanimi Saueaugu kuivam. Ajaloolis-kultuurilise väärtusega on ka Eru tsaariaegsed kordonihooned.

Hara külas asub laevaehitusplats Haagininal ja paadilautrite kohad küla majade all rannas. Hara saarel oli 19. saj II poolel Eesti esimene kilutööstus koos sadama, kõrtsi, elumajade, tööstushoonetega. Samuti oli saarel majakas. Saare ja ranna vahel oli ka laevade talvituskoht. Hara külas asub tuletorn.

Juminda külas asuvad kabelikohad, matmispaik, koljuvare, puust kellatorn, miinilahingu mälestusmärk, tuletorn, kalmistu ja merepäästejaam. Juminda tuletorni kõrgus on 32 meetrit, tule kõrgus merepinnast on 40 meetrit. Esimene atsetüleenilatern paigaldati Juminda neemele 8 m kõrgusele piirivalvekordoni valveplatvormi nurgale 1931. a, merepinnast 10 m kõrgusel asunud laterna kiirplinktuli oli nähtav 8 miili kaugusele. Järgmine, 24 m kõrgune ja 2-meetrise läbimõõduga raudbetoonist tüüptuletorn ehitati neemele 1937. a. Kuna tuletorn hakkas kasvava metsa varju jääma, ehitati see 2006. a teraskonstruksioonis 8 m võrra kõrgemaks, lisati uus rõdu ja laternaruum.

Kasispea külas oli kolm kiigeplatsti ja kõrtsikoht. Kasispeal on kaks dendroparki, üks Karo kinnistul E. Sandströmi 1975. a rajatud, teine Välja kinnistul H. Kiige rajatud (dendropargis on 700 taksonit).

Kiiu-Aabla külas on paadilautrid (iga talu all rannas), paadisild, paadikuurid. Kiiu-Aablas on ka ainuke Lahemaa kunagine õigeuskirik. Salapiirituse vedajate metsatee läbib Kiiu-Aabla küla maid. Kiiu-Aabla küla ilmestavad vanad kiviaiad, vinnaga kaevud, vanad metsateed ja heinamaateed, mitmed pärimuspaigad – Praaga mägi, Kangaraid, Uha, Vähipalu, Karpala heinamaa, Raimiku heinamaa jne. Kiiu-Aabla ajaloolised kivid on Sammalpea kivi, Rooviku kivi, Ükskivi, Upa kivi, Rööpkivi, Kapi kivi, Kuduvakivi, Kaldakivi, Sihvakas kivi, Karjamaa kivi, Pikanõmme rahn.

Kolgakülas on rahvamaja, muuseum ja tallid, fossiilsed põllud, Viru sild, metsavendade punker, paemurrud, kõrtiskoht, meierei ja koorejaam, kartuliaugud, mitmeid teisi ajaloolis-kutluuriliselt olulisi paiku.

Koolimäe külas on koolimaja, praegune Teatriühingu puhkekodu, ehitatud kohaliku rahva ühistööna ja valmis 1923. a. Kool töötas kuni 1962. a, 1964. a müüdi see Teatriühingule.

Käsmu külas on olulised laevaehituskohad (piirivalvekordoni on ainus siiani tegutsev laevaehitusplats Lahemaal), paadilautrite kohad, kiigeplats, mis oli kahes erinevas kohas, Aaspere mõisa suvemõisa asukoht neeme tipus (seal oli mitu hoonet, mille vundamentide jäljed on osaliselt näha). Kultuurilooliselt olulised on veel rahvamaja, Loobu mõisa suvemaja ja Aaspere mõisa suvemaja koht. Sepa ninasele, ühele rannal olevale kivile kinnitati 1991. a plaat nende laevade nimedega, mis siin ehitati alates 1891. a.

Mustoja külas asus Sagadi mõisa tellisevabrik küla läänepoolses otsas, kuivatushoonete vundamendid on samuti metsa all leitavad.

Natturi külas on kiigeplats nn külavainul, paadisadama koht, laevaehituskoht Natturi ja Pedassaare vahelisel rannal.

Pedaspea külas on vanad rannamännid, mida on näha ka Kristjan Raua töödel, vanad ja veel osaliselt märgatavad lautrikohad rannas (Altoa ja Villemi-Tooma krundi merepiiril), mõnel pool veel säilinud ajaloolised külateed. Samuti on küla keskel mere ääres (Liiva ja Eskani vahel) olev lõkkeplats saanud külarahva kogunemiskohaks.

Lobi külas oli neli sadamakohta: Ulkkari (kaubasadam), Neeme, Sadamaranna ja Vahi. Lobi küla randades oli ja on praegugi mitmel pool paadilautrid. Lobineeme hargis olid paadikuurid, võrguvabed ja saun. Laeva- ja paadiehituskohadeks Lobil olid Varvi, Sadamarand ja Nuudi alune. Lobineeme tipus asuvad randrüütlite kordoni varemed. Lobil oli kõrts, millest säilinud kivikeldri varemed. Lobil asus Sagadi mõisnikule kuulunud jahimaja, mida randlased Lobi lossiks nimetasid. Külas on olnud üks külakiik ja jaanituleplats, asudes erinevatel aegadel poolsaare erinevais paigus. Lobil on Tantsukivi, kus oli ka külakiik ja siin käidi tantsimas, ning Unikivi.

Pedassaare külas on laevaehituskohad neeme ida- ja läänerannal, paadilautrid, kiigeplatsikohad. Küti talu ajalooline nimi oli Looritsa. Peale aida on väärtuslik vanadest laevaplankudest ehitatud puukuur ja 1937. a ehitatud värav.

Pihlaspea külas on laevaehitusplats (1938. a ehitati siin viimane mootorpurjekas „Urme”, paadisadama koht (kutsuti ranna laud), tuuleveski asukoht (kohanimigi sellest Tuuleveski ja Möldri talu sai sellest nime), vanade- ja vaestekodu ehk „Pihlaspea loss”. Külas olid ka sepikoda ja kiigeplats Kalda pere juures. Küla lähedal oli vana keskaegne kalmistu ja kabelikoht nimega Vanakabelinõmm. Pihlaspealt lähtus ka mitu vana ühendusteet.

Pärispea külas oli laevaehituskoht Hauaneeme rannas, Järvialuse rannas olid paadilautrite kohad, paadikuurid ja kalasuitsutusahjud.

Tammispea külas on samuti olnud laevaehitusplats.

Tsitre külas on sadamakoht, mille muulist on veel osa nähtav. Suvemõisa hoonestus oli üsna ainulaadne Eestis oma arhitektuuri poolest, siin asus palju erinevaid hooneid (10–14 ehitist). Lähedal oli ka Kolga mõisa pottsepatöökoda, millest lahesopp on saanud nime Potissepa laht. Olid saeveski ja saeveski sild toodangu laevadele laadimiseks ning katusepilbaste valmistamiseks. Ajaloolis-kultuuriliselt on eriti olulised Tsitre mõisa park ja hoonestuse vundamendid ja vared (sh säilinud keldrid). Tsitre külas asusid mitmed paadilautrite kohad, Saeveski oli praeguse Lahe talu maadel, hoburaudtee (muldkeha on nähtav Merila talu lauda tagant kuni Pikapõlluni ja Linnamäe pool teed kuni Eerulepe kordonini), rebasekasvatuse köök oma kivipõranda ja korraliku kivikeldriga selle all (mõisnik laskis ehitada liha jaoks). Ajaloolised kivid: Lahe talu maadel Linnamäe all suur sammaldunud rändrahn, tsariaegne piirikivi, millel on number peal (Lahe talu maadel ja SuiguIhna-1 piiril). Ottensoni lahe sopp oli kasutusel linaleoauguna.

Turbuneeme külas asus laevaehituskoht Painuva all rannas. Telliseahjude kohad on praeguse Ahju talu kohal. Savivõtukohad, mida kutsuti Karjampohja saviakudeks, on praeguseni näha. Raudtee viis Turbuneemelt Loksale tellisetehasesse savi vedamiseks. Turbuneemes oli veel tööstuslik kalasoolamisepunkt ja suur suitsuahi, laudpõrandaga kiige- ja tantsuplats, võrgumajad Prassi ninal.

Vergi küla oli tähtis laevaehituskeskus. Vergi külas on ajaloolis-kultuuriliselt olulised rahvamaja ja pritsikuur. 1924. a rajati Vergi sadama juurde suurele rannarahnule püramiidjas automaatvalgustiga sõrestikukujuline raudplekiga kaetud tulepaak. Läbiroostetanud tulepaak asendati 1936. a 10 meetri kõrguse raudbetoonist tuletorniga. II maailmasõja ajal Vergi tuletorn ei töötanud, kuid 1945. a hakkas jälle plinkima. Tuletorn on laternaruumi ja rõduga valge betoontorn, jalamilt 10 m kõrgune, tule kõrguse merepinnast on 11 m ning tule nähtavus 9 miili.

Vihase küla vana seltsimaja (rahvamaja) asub iidse rannatee ääres. Loobu jõel on vesiveskite asukohad. Vihase-Ristil leiab 18. saj tellisepõletusahjude kohad. Samuti on külas laevaehituskoht, sepapada, tõrvaahi.

Viinistu küla osa külatänava äärsetest majadest on siinse piirkonna arhitektuurist tublisti erinevad. Põhjuseks on salapiirituse vedu Soome ja teenitud rahaga ehitati majad Soome arhitektuuri eeskujuks võttes. Sarnaseid maju näeb Turu saarestikus Saaristomere rahvuspargi rannakülades. Ajaloolis-kultuuriliselt väga oluline ehitus on koolimaja (valmis 1927) ja bussijaama hoone.

Virve külas asub sadamakoht paadilautrite ja võrgukuuridega.

Võsu aleviku külje all on tellisevabriku asukoht, samas ka sadamakai. Ajaloolis-kultuuriliselt oluline on kunagise kõrtsi asukoht Pagariäri juures. Siin oli ka Võsu vana turg.

Andineeme külas on ajaloolised lautrikohad.

Nõmmeveski külas asub vana hüdroelektrijaama veekanal ning hüdroelektrijaama vare.

Mohni saarel on lisaks tuletornikompleksile Mohni omanäoline renditalu koos piiritusekeldrite ja säilinud raudkiviaiaga, Kroonlinna nulljoonega kivi, Ruhnu hülgeküttide onni vundament, mis viitab hülgepüügi ja -kaubanduse traditsioonile jm.

Tammistu küla keskel on ajalooline jaanituleplats traditsioonilise külakiigega (külalplats), veel leiab seal kõrval vana kivirakisega külakaevu, jälgi hävinenud võrgukuurist koos lautrikohaga ja neid ühendanud külatee.

Joaveski külas on 1989. a ehitatud puupapivabriku hoone koos veidi hiljem püstitatud tehase kontorihoone ja rahvamajaga.

Vanakülas on ajalooline teede võrk, väärtuslikud kiviaiad, Valgejõe ajaloolised aasud ja purded, Pikametsa suurkivi.

Ajaloolis-kultuuriliste objektide puhul pole üldjuhul kultuurimälestise staatust õigustavat silmapaistvat ajaloolist, arheoloogilist, arhitektuurset, etnograafilist või kultuuriloolist väärtust. Nende objektide tähtsus on oluline just küla ja kihelkonna kontekstis, nende puhul on eriti oluline omanikukaitse ja külakogukonna algatus.

Piirkonna vaimse ja materiaalse kultuuri säilitamisel on kohalikul kogukonnal kõige tähtsam roll. Kus külakogukond soovib, on soovitatav võimalusel lubada taastada ja anda külale avalikku kasutusse rannas asuvaid ajaloolisi lautrikohti, paadivalgamaid, paadikuure, jaanituleplatse ja külakiikesid. Ajaloolis-kultuurilisi objekte aitab säilitada eelkõige teavitamine ja piirkonna inimeste kaasamine nende andmete täiendamise, objektide hooldamise ja nendest teavitamise juurde. Ajaloolis-kultuuriliselt oluliste paikade jaoks on vajalik teha tutvustavaid stende ja voldikuid, siduda neid ka edaspidi olemasolevate õppe- ja matkaradade ning marsruutidega, töötada välja täiendavaid infotahvleid olemasolevatele radadele (näiteks Altja õpperada), esiajalooliste marsruutide juures pöörata tähelepanu ka maastike hilisematele kihistustele.

Ajaloolis-kultuuriliselt oluliste maastikuelementide ja paikade seisund on üldiselt halb, kuna nad on enamasti olnud aktiivsest kasutusest väljas mitmesuguste Nõukogudeaegsete keeldude tõttu ning hiljem maade riigistamise või eraomandisse sattumise tõttu. Paigad on tihtipeale võsas, varedes, korrastamata.

Kaitse-eesmärk

- Pikaajaline kaitse-eesmärk

Külade ajaloolis-kultuuriliselt olulised maastikuelemendid on säilinud.

- Kaitsekorraldusperioodi kaitse-eesmärk

Külade ajaloolis-kultuuriliselt olulised paigad on tuvastatud, teadaolevad ajaloolis-kultuuriliselt olulised maastikuelemendid on säilinud, elanikkond on teadlik ajaloolis-kultuurilistest maastikuelementidest.

Mõjutegurid ja meetmed

+ Aktiivne kohalik kogukond, kes on teadlik oma küla ja piirkonna ajaloolis-kultuurilistest paikadest ja objektidest, need on aktiivses kasutuses.

- Ajaloolis-kultuuriliste objektide kasutusest välja langemine ja ununemine.

Meede: ajaloolis-kultuuriliste infovoldikute koostamine, õppe- ja infopäevade korraldamine. **Meede:** külade kultuuriloo kajastamine olemasolevatel õppe- ja matkaradadel ning marsruutidel.

- Paikade täisehitamine.

Administratiivmeede: ajaloolis-kultuuriliste objektide säilimist tagavate tingimuste seadmine looduskasutuseks.

- Objektide võsastumine.

Meede: ajaloolis-kultuuriliselt oluliste paikade ja objektide hooldus ja taastamine.